Farkas Zoltán

A HATALOM ELFOGADOTTSÁGA ÉS LEGITIMITÁSA

Megjelent: Szellem és Tudomány 6. évf., 2015/1-2: 208-234.

A hatalom elfogadottsága és legitimitása cím alatt azzal a kérdéssel foglalkozunk, amit a szociológiai irodalomban általában a legitimitás kérdéseként tárgyalnak. Indokoltnak tartjuk azonban, hogy különbséget tegyünk a hatalom elfogadottsága és a hatalom legitimitása között. E tanulmány első részében röviden utalunk a legitimitás fogalmának főbb értelmezéseire, és különbséget teszünk a legitimitás fogalmának legtágabb, viszonylag tágabb és szűkebb értelmezése között. A tanulmány második részében azt hangsúlyozzuk, hogy az egyének mások társadalmi erejét és különösen hatalmát racionálisan fogadják el, racionálisan alkalmazkodnak a társadalmi erőhöz és a hatalomhoz. A tanulmány harmadik részében megkülönböztetjük a hatalom elfogadottságának, illetve a hatalomhoz való alkalmazkodás meghatározottságának három szintjét: (1) a hatalmi viszonyok általi tényszerű meghatározottság szintje, (2) a társadalmi-kulturális meghatározottság szintje a másodlagos társadalmi kultúra által, és (3) a közösségi-kulturális meghatározottság szintje a közösségi kultúra által. A hatalom legitimitását mi majd a harmadik szinten és szűkebben értelmezzük.

A hatalom elfogadottságára és legitimitására vonatkozó felfogásunk egy átfogó társadalomelméletbe, az általunk kidolgozott, illetve – utolsó, negyedik részét tekintve – még átdolgozás alatt álló *intézményes szociológia elméletébe* illeszkedik.[1] Ezért alkalmanként majd hivatkoznunk kell *Társadalomelmélet* c. munkánk egyes fejezeteire; és a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell e tanulmány megfelelő értelmezéséhez. Az ismertnek tekintett fogalmak főleg a következők: szükségletkielégítés összetevői, szükségletkielégítés eszköze és feltétele; beleélő alkalmazkodás és racionális alkalmazkodás; intézmény, külső fedezetű intézmény és belső fedezetű intézmény; érték, személyes érték és instrumentális érték, közösségi érték és társadalmi érték; életszférák, közösségi élet szférája és társadalmi élet szférája; érdek és társadalmi kényszer; társadalmi képességek, társadalmi erő, hatalom és uralom, külsőleges hatalom és belsőleges hatalom; az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintje.

Kulcsszavak: hatalom, hatalom elfogadottsága, legitimitás, hatalom legitimitása

[1] Ez a tanulmány egy könyv egyik alfejezetét tartalmazza, a legitimitás fogalmának értelmezéseiről szóló részt csak nagyon röviden ismertetve, valamint az adott alfejezetet néhol átfogalmazva arra való tekintettel, hogy a könyvből kiemelve is megfelelően értelmezhető legyen. (Farkas 2011a: 254-290)

A legitimitás fogalmának értelmezéseiről

Ebben a tanulmányban érdemben nem foglalkozunk a legitimitás fogalmának különböző értelmezéseivel (ehhez lásd: Bayer 1997; Farkas 2011a: 261-279; Farkas 2014), csak röviden utalunk a társadalomtudományi irodalomban kialakult jellemző értelmezésekre. A társadalomtudományi irodalomban, illetve szűkebben a szociológiai irodalomban a hatalom legitimitásának a fogalma annak a magyarázatára szolgál, hogy a hatalom hatókörébe eső egyének miért fogadják el a hatalmat, miért alkalmazkodnak a hatalomhoz. Ebből a szempontból különbséget tehetünk a hatalom legitimitásának legtágabb, viszonylag tágabb és szűkebb értelmezése között.

Legtágabb értelemben a hatalom legitimitása az egyének általános hajlandósága a hatalom elfogadására, a hatalomhoz való alkalmazkodásra. Viszonylag tágabb értelemben a legitim hatalom a kulturálisan és adott kulturális értékek alapján elfogadott hatalom. Szűkebb értelemben a legitim hatalom a kulturálisan és a fogalmaink szerinti személyes és közösségi értékek alapján elfogadott hatalom.

Legtágabb értelemben a legitimitás magában foglalja mindazokat az elképzeléseket, amelyek a hatalomra vonatkozóan kialakultak a hatalmi függésben lévő egyes egyének tudatában, és amelyek tudati szinten meghatározzák az egyes egyének részéről a hatalom elfogadását, a hozzá való alkalmazkodást. A szóban forgó fogalom viszonylag tágabb értelmezése szerint különbséget tehetünk egyrészt csupán az érdekmotiváltan vagy kényszermotiváltan elfogadott hatalom, másrészt az egyének adott körében kulturálisan is elfogadott hatalom között, és a legitim hatalom a kulturálisan is elfogadott hatalom. Azonban e felfogás képviselői nem tesznek különbséget a hatalom kulturális elfogadottságán belül abból a szempontból, hogy ezek a kulturális értékek fogalmaink szerint közösségi értékek vagy társadalmi értékek, illetve az egyének szintjén személyes értékek vagy instrumentális értékek. A *Társadalomelmélet* negyedik fejezetében foglalkoztunk a közösségi és a társadalmi értékekkel, amelyek az egyének szintjén a személyes és az instrumentális értékeknek felelnek meg (Farkas 2010b: 102-108). Láttuk, hogy a közösségi érték lelki szükségletet tükröző személyes és kulturális érték, a társadalmi érték instrumentális és kulturális érték.

Szűkebb értelemben a legitim hatalom a hatalmi függésben lévő egyének körében a fogalmaink szerinti személyes és közösségi értékek alapján elfogadott hatalom. A legitimitás szűkebb értelmezése szerint a hatalom értékelésének a vonatkoztatási pontját végső soron olyan értékek képezik, amelyeket mi közösségi értékeknek, illetve az egyének szintjén személyes értékeknek nevezünk. A szűkebb értelmezés szerint a legitimitás fogalma magában foglalja azt a gondolatot is, hogy – az általunk bevezetett fogalmakat használva – a legitim hatalomhoz az egyének beleélően alkalmazkodnak, és az egyéneket közvetlenül szükségleteik, illetve személyes motívumaik késztetik a legitim hatalom elfogadására, a legitim hatalomhoz való alkalmazkodásra. A szóban forgó felfogás így magában foglalja azt a gondolatot is, hogy a hatalommal rendelkező egyént vagy egyéneket bizonyos jogosultságokkal felruházó szabályok, illetve intézmények normatív funkcióik révén érvényesülnek. A *Társadalomelmélet* negyedik fejezetében az intézmények normatív funkcióján – röviden fogalmazva – azt értettük, hogy az egyének személyes motívumaik által késztetve, az intézményes szabályokhoz beleélően alkalmazkodva és a szabályoknak megfelelően cselekszenek (Farkas 2010b: 53-57).

A fentebb hivatkozott helyen utaltunk arra, hogy azon értékek megkülönböztetése, amelyeket mi a személyes értékek és az instrumentális értékek, valamint a közösségi értékek és a társadalmi értékek kifejezésekkel jelölünk, nem egyértelmű, illetve meglehetősen homályos a szociológiai irodalomban, és ezen értékek a valóságban részben áthatják egymást. Így a legitimitás viszonylag tágabb és szűkebb felfogásai általában nem különböztethetők meg egyértelműen egymástól. Azonban egyes szerzők felfogását a hatalom legitimitására vonatkozóan elég egyértelműen tekinthetjük a legitimitás szűkebb értelmezésének. E felfogás egyik fő képviselőjeként Jürgen Habermasra hivatkozunk, azonban e cikkben nem foglalkozunk az említett szerző legitimitáselméletének az ismertetésével és kritikájával (ehhez lásd: Farkas 2011a: 267-279; Farkas 2014). Itt csak azt jegyezzük meg, hogy bizonyos értelemben mi elfogadjuk a legitimitás Habermas által kifejtett szűkebb fogalmát; de nem fogadjuk el a szóban forgó szerző kommunikatív etikai elméletét és demokráciaelméletét az ideális diskurzus kialakítására, és diskurzus révén legitim intézmények és legitim hatalom létrehozására vonatkozóan.

Fentebb már utaltunk arra, hogy a hatalom legitimitása fogalmának a szociológiai irodalomban azt a magyararázó funkciót szánják, hogy a hatalom elvileg vagy bizonyos mértékben legitimitásánál fogva határozza meg a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást. Előre bocsátjuk, hogy az intézményes szociológia elméletének az elvont szintjén nincs szükség a legitimitás fogalmára a hatalom elfogadásának a magyarázatában. Az elmélet engedményes szintjén viszont majd nem a legitimitás kifejezést használjuk a viszonylag tágabb értelemben vett legitimitás fogalmához hasonló fogalom jelölésére. Majd látjuk, hogy mi a legitimitás szűkebb felfogását fogadjuk el, de csak az elmélet eklektikus szintjén vesszük figyelembe a hatalom legitimitását és a legitimitás említett funkcióját.

A hatalom racionális elfogadása

Mielőtt elkezdjük a hatalom elfogadottságának és legitimitásának a tárgyalását, röviden utalunk arra, hogy ebben a tanulmányban milyen értelemben beszélünk hatalomról. Mi bizonyos értelemben különbséget teszünk a társadalmi erő (social power), a hatalom (authority) és az uralom (domination) között. A szóban forgó fogalmak a társadalomtudományi irodalomban meglehetősen sokértelműek, és e fogalmak különböző értelmezései közötti eligazodást a különböző értelemben használatos kifejezések is nehezítik. Mi a hatalom kifejezést olyan értelemben használjuk, amilyen értelemben a hatalom fogalmát máshol meghatároztuk (lásd: Farkas 2011a: 224-235; Farkas 2011b). Eszerint a *hatalom* az adott egyén (vagy csoport) nagymértékű társadalmi erejéből és a nagymértékben egyenlőtlen társadalmi erőviszonyokból eredő társadalmi erőfölénye a társadalmi élet adott területén, az egyének (vagy csoportok) adott körében.

Először a *Társadalomelmélet* második fejezetében tettünk különbséget a beleélő alkalmazkodás és a racionális alkalmazkodás között, és előfeltételeztük, hogy az egyének a szükségletek tárgyaihoz elsődlegesen beleélően, a szükségletek negatív tárgyaihoz részben beleélően, részben racionálisan, a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez egyértelműen racionálisan alkalmazkodnak (Farkas 2011a: 205, 208-

213). Úgy gondoljuk, hogy ez az előfeltételezés tulajdonképpen megfelel a valóságnak, és megfelelő kiindulópontul szolgál a valóságnak megfelelő összetettebb fogalmak és összefüggések levezetéséhez. Az említett megkülönböztetéshez kapcsolódva, a negyedik fejezetben különbséget tettünk az intézmények beleélő elfogadása és racionális elfogadása között, valamint ezzel a megkülönböztetéssel összefüggésben az intézmények normatív funkciói és tényleges funkciói között. Rámutattunk arra, hogy az egyének bizonyos intézményeket beleélően fogadnak el, és az ilyen intézmények normatív funkciója érvényesül; más intézményeket racionálisan fogadnak el, és az ilyen intézmények tényleges funkciója érvényesül. (Farkas 2010b: 40-42, 53-62)

Minket itt a társadalmi élet szférájában érvényesnek tekinthető társadalmi intézmények, és a társadalmi intézmények által létrehozott hatalom elfogadása érdekel. A *Társadalomelmélet* negyedik fejezetében láttuk és a hatodik fejezetben is hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi intézmények, illetve a társadalmi intézmények funkciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének számára. Tehát a társadalmi intézményekhez az egyének racionálisan alkalmazkodnak, az ilyen intézményeket racionálisan fogadják el, és az ilyen intézmények tényleges funkciója érvényesül. (Farkas 2010b: 86-87, 241-242) A társadalmi erő és a hatalom természete mellett ezekre az összefüggésekre is tekintettel kell lennünk a hatalom elfogadásának a magyarázatában.

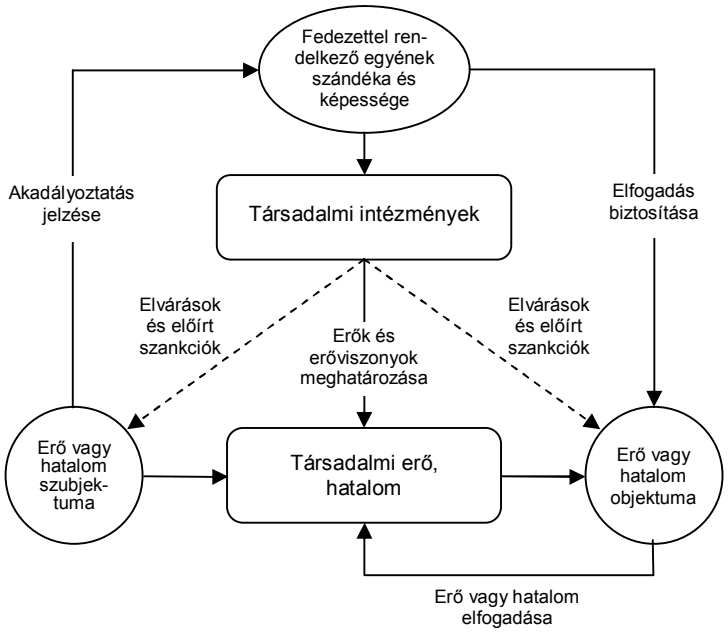
A hatalom elfogadásán azt értjük, hogy az egyén a másik fél hatalmát a szükségletkielégítés eszközeként vagy feltételeként tényszerűen adottnak tekinti, és szándékai a másik fél hatalmához való alkalmazkodásra irányulnak. Az egyének mások társadalmi erejét és különösen hatalmát racionálisan fogadják el, racionálisan alkalmazkodnak a társadalmi erőhöz és a hatalomhoz.

A *Társadalomelmélet* nyolcadik fejezetében (Farkas 2011a: 185-196) a társadalmi erő létrehozásának az elemzéséhez és a kilencedik fejezetben (i. m.: 228-231) a hatalom fogalmának a meghatározásához kapcsolódva a következőkben arra világítunk rá, mit értünk azon, hogy a hatalmi függésben lévő egyének racionálisan fogadják el a társadalmi erőt és különösen a hatalmat. A hatalom hatókörébe eső egyének részéről a hatalom racionális elfogadása lényegében véve annak az elfogadását jelenti, hogy a hatalommal rendelkező fél meghatározott módon felhasználhatja azokat a társadalmi képességeit, amelyek adott módon való felhasználását az intézmények fedezetével rendelkező egyének biztosítják, illetve aktuálisan lehetővé teszik a számára.

A hatalom fogalmának a meghatározásánál említettük, hogy a valóságban általában a társadalmi jogosultságok (és a társadalmi kapcsolatok mint vegyes társadalmi képességek is) eredményezhetnek hatalmat. Azt is említettük, hogy a nemzeti, illetve az állami társadalom szintjén eleve azok az egyének rendelkeznek hatalommal, akik kiemelkedően jelentős tulajdonnal és/vagy hatáskörrel és jelentős kapcsolatokkal rendelkeznek (Farkas 2011a: 229-230). A nyolcadik fejezetben láttuk, hogy azokat a cselekvési lehetőségeket, illetve a cselekvési lehetőségek azon részeit vagy vonatkozásait, amelyekhez társadalmi jogosultságok kapcsolódnak, a szubjektum szándéka szerint eleve megvalósíthatja. Az ilyen cselekvési lehetőségek, illetve a cselekvési lehetőségek ilyen részei vagy vonatkozásai aktualitásának, megvalósíthatóságának a biztosításában ugyanis a szubjektum rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos cselekvési képességeivel, támogatásával. (I. m.: 189-190)

A társadalmi jogosultságok vonatkozásában a hatalom (és általában a társadalmi erő) racionális elfogadását az 1. ábrán szemléltetjük, amely a társadalmi jogosultságok létrehozását szemléltető ábra (Farkas 2011a: 142) módosított változata. Az előbb

hivatkozott helyen tárgyalt összefüggések szerint az intézmények fedezetével rendelkező egyének által kialakított és fenntartott intézmények a hatalom szubjektuma számára meghatároznak bizonyos cselekvési lehetőségeket, amelyek más egyén vagy egyének mint objektumok számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének az adott cselekvési lehetőségek megvalósíthatóságát eleve biztosítják a hatalom szubjektuma számára azáltal, hogy – meghatározott negatív szankciók előírásával és szükség szerinti alkalmazásával – az objektumot vagy más egyéneket eltérítenek attól, hogy a szubjektumot akadályozzák az adott cselekvési lehetőségek megvalósításában.

1. ábra: A társadalmi erő és a hatalom elfogadása a társadalmi jogosultságok vonatkozásában

Ha a hatalom hatókörébe eső egyének szándékosan akadályoznák a hatalommal rendelkező felet azoknak a cselekvési lehetőségeknek, illetve a cselekvési lehetőségek azon részeinek vagy vonatkozásainak a megvalósításában, amelyekhez társadalmi jogosultságok kapcsolódnak, ezzel kiváltanák az intézmények fedezetével rendelkező egyének jelentős negatív szankcióit. Ezek a várható negatív szankciók a hatalom elfogadásához viszonyítva jóval kedvezőtlenebbé teszik a hatalom hatókörébe eső egyének olyan cselekvési lehetőségeinek a várható hozadékát, amelyek megvalósításával az adott egyének akadályoznák a hatalommal rendelkező felet a hatalom tényleges érvényesítésében. Tehát a társadalmi jogosultságok vonatkozásában az egyének azért fogadják el a hatalmat, a hatalom tényleges érvényesítését, mert ez felel meg érdekeiknek vagy társadalmi kényszereiknek.

A várható negatív szankciók általában közvetlenül olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés negatív feltételeit képezik a hatalom hatókörébe eső egyének számára (pl. lefokozás, pénzbüntetés, elbocsátás). Külsőleges hatalom esetében azonban a végső negatív szankció az intézmények fedezetével rendelkező egyének mint az uralommal rendelkező egyének részéről a testi erőszak alkalmazása. E végső szankció tényleges alkalmazására azonban elvileg nem kerül sor, mivel az egyének

érdekeiknek (vagy társadalmi kényszereiknek) megfelelően cselekszenek, és elfogadják a hatalom tényleges érvényesítését. Jellemzően a társadalmi élet szférájába sorolható tevékenységi területekhez (a szervezett munkavégzéshez, a szervezett oktatáshoz és tanuláshoz, a közigazgatáshoz stb.) kapcsolódóan a valóságban is igen ritkát kerül sor a testi erőszak mint végső szankció alkalmazására, amennyiben az uralom valóban létezik és az uralom tényeges érvényesítése következetes.

A hatalommal rendelkező fél a társadalmi jogosultságokon túl rendelkezhet vegyes társadalmi képességekkel és személyes társadalmi képességekkel (például szakmai képesítéssel, kizárólagos információkkal, szaktudással) is. A vegyes és a személyes társadalmi képességek hatalommal rendelkező fél általi felhasználhatóságát az intézmények fedezetével rendelkező egyének egyrészt a társadalmi jogosultságokhoz kapcsolódóan biztosítják, ha a vegyes és a személyes társadalmi képességek olyan cselekvési lehetőségekhez kapcsolódva meghatározottak, amelyekhez jogosultságok is kapcsolódnak. Másrészt oly módon, hogy az uralommal rendelkező egyének eltérítik a hatalom hatókörébe eső egyéneket attól, hogy testi erőszak alkalmazásával akadályozzák a hatalommal rendelkező felet társadalmi képességei felhasználásában. Amennyiben a hatalom szubjektuma rendelkezik bizonyos vegyes és személyes társadalmi képességekkel adott más egyén vagy más egyének vonatkozásában, ezek (a társadalmi jogosultságokkal együtt) tényszerű társadalmi erőt képeznek, és a hatalom hatókörébe eső egyének érdekeinek (vagy társadalmi kényszereinek) e vonatkozásban is a hatalom elfogadása felel meg.

A hatalom elfogadásának a magyarázatában eleve feltételezzük, hogy a hatalom hatókörébe eső egyének – a gyakorlati racionalitás szintjén – megfelelően tájékozottak a valóságos körülményekről. Előzetes ismereteik, illetve tapasztalataik alapján tisztában vannak azzal, hogy a hatalommal rendelkező fél az adott intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségek, illetve a cselekvési lehetőségek bizonyos részei vagy vonatkozásai megvalósításának és társadalmi képességei felhasználhatóságának a biztosításában rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének cselekvési képességeivel, illetve támogatásával.

Tehát röviden fogalmazva, az egyének azért fogadják el a hatalmat és azért alkalmazkodnak a hatalomhoz, mert a hatalom tényszerűen létezik, és a hatalom elfogadása felel meg érdekeiknek vagy társadalmi kényszereiknek. A hatalom elfogadásának a magyarázatában tehát elvileg nincs szükség másra, mint a hatalom természetére, a hatalom tényszerűségére hivatkozni. A hatalom elfogadását, a hozzá való alkalmazkodást végül is az határozza meg, hogy a hatalmat és a hatalmi viszonyt létrehozó társadalmi intézmények érvényesek és megfelelő fedezettel rendelkeznek.

A *Társadalomelmélet* nyolcadik fejezetében hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi erő közvetlenül a társadalmi befolyásban nyilvánul meg, de ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a társadalmi erő objektuma az erővel rendelkező fél elvárásainak megfelelően cselekszik (Farkas 2011a: 197-201). Ezzel összefüggésben, a hatalom racionális elfogadása nem azt jelenti, hogy a hatalmi függésben lévő egyén feltétlenül a hatalommal rendelkező fél elvárásainak megfelelően cselekszik. Hanem – mint már említettük – azt, hogy a hatalmi függésben lévő fél nem akadályozza a hatalommal rendelkező felet abban, hogy meghatározott módon felhasználja azokat a társadalmi képességeit, amelyek adott módon való felhasználását az intézmények fedezetével rendelkező egyének biztosítják, illetve aktuálisan lehetővé teszik a számára. A hatalmi függésben lévő fél különösen testi erőszak kilátásba helyezésével és/vagy testi

erőszakkal nem akadályozza a hatalommal rendelkező felet az említett társadalmi képességek felhasználásában.

Például a beosztott elfogadja a vezető hatalmát akkor is, ha a vezető elvárásával ellentétben adott alkalommal szándékosan késve érkezik a munkahelyére, de tudomásul veszi, hogy a kieső időnek megfelelő összeget a vezető levonja a fizetéséből. Vagy a hallgató elfogadja az oktató hatalmát akkor is, ha az oktató elvárásával ellentétben felkészületlenül megy el a vizsgára, de az oktató felszólítására átadja az indexét és tudomásul veszi, hogy feleletére elégtelen osztályzatot kapott.

A hatalom hatókörébe eső egyének részéről a hatalom elfogadása nem jelent különösebb problémát abban az esetben, ha a hatalom szubjektuma a másik fél érdekeinek megfelelően szándékozik cselekedni, illetve a másik fél érdekeinek megfelelően cselekszik. A hatalom elfogadásának a problémája különösen akkor merül fel, ha a hatalom szubjektuma a hatalom objektumának az érdekeivel ellentétesen szándékozik cselekedni, illetve ellentétesen cselekszik. Felfogásunk szerint a hatalom objektuma azért fogadja el ebben az esetben is a másik fél hatalmát, mert az elfogadás felel meg aktuális érdekének vagy társadalmi kényszerének, illetve a racionális döntésnek. Ha ebből a szempontból a hatalmi függésben lévő fél részéről csak két cselekvési alternatívát veszünk figyelembe, az egyik alternatíva a másik fél hatalmának figyelmen kívül hagyása vagy a hatalom megsemmisítésére irányuló kísérlet, a másik a hatalom elfogadása, az egyének érdekeinek vagy társadalmi kényszereinek az elfogadás felel meg.

A *Társadalomelmélet* kilencedik fejezetében különbséget tettünk a külsőleges hatalom és a belsőleges hatalom között (Farkas 2011a: 242-253). A külsőleges hatalom racionális elfogadását alapvetően az határozza meg, hogy az egyének eleve nem képesek az adott erőviszonyokat és a hatalmat létrehozó intézmények megváltoztatására vagy érvénytelenítésére, függetlenül attól, hogy a hatalom alkalmazása – az adott alkalommal vagy általában véve – kedvező vagy kedvezőtlen a számukra. A külsőleges hatalom elfogadását végső soron az átfogó intézmények fedezetével rendelkező egyének uralma, és az uralommal rendelkező egyének részéről a testi erőszak szükség szerinti alkalmazása biztosítja. A racionális elfogadás a külsőleges hatalom esetében lehet egyetértő elfogadás vagy belenyugvó elfogadás, tehát a racionális elfogadás jelentheti az adott hatalom létezésével való egyetértést, de elvileg éppúgy jelentheti csupán a belenyugvást abba, hogy az adott hatalom tényszerűen létezik.

A belsőleges hatalom racionális elfogadása eleve egyetértő elfogadás, és azon alapszik, hogy az egyének maguk alakították ki a hatalmi viszonyt létrehozó intézmény szabályait, e szabályokat együttes ellenőrzés révén maguk tartják érvényben, és ennek révén maguk hozták létre és tartják fenn a hatalmat. Ezért úgy gondolják, hogy az adott hatalom alkalmazása hosszú távon megfelel érdekeiknek, még akkor is, ha annak alkalmazása bizonyos vonatkozásokban ugyanakkor korlátozza is őket érdekeik érvényesítésében. A belsőleges hatalom esetében a hatalom elfogadását biztosító negatív szankciók eleve csak (a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező) társadalmi szankciók lehetnek; és a végső szankció az adott belső fedezetű intézmények érvényességi köréből és a hatalom hatóköréből annak az egyénnek a kizárása, aki nem fogadja el a hatalmat.

A hatalom legitimitására vonatkozó egyes felfogások szerint a hatalom eleve szabályosan gyakorolt hatalom (Parsons 1967: 318-319; ford. 1988: 57). E felfogásoktól eltérően hangsúlyoztuk a hatalom következményeinek a tárgyalásánál, hogy a (külsőleges) hatalom funkciója, illetve következménye elvileg csak esetlegesen felel

meg a társadalmi erőviszonyokat, és e viszonyokban a hatalmat meghatározó intézmények szabályainak, és az intézményes szabályokkal ellentétes is lehet (Farkas 2011a: 234-235). Tehát az általunk külsőleges hatalomnak nevezett hatalom esetében a hatalmi függésben lévő egyéneknek aktuális érdekeiket szemmel tartva esetleg el kell fogadniuk a másik fél hatalmát akkor is, ha a hatalom alkalmazása ellentmond az intézményes szabályoknak.

A *Társadalomelmélet* nyolcadik fejezetében, a normatív és a tényleges képességek tárgyalásánál volt szó arról, hogy a tényleges képességek oly módon is eltérhetnek az intézményes szabályoktól, hogy a szabályoktól való eltérést az intézmények fedezetével rendelkező egyének biztosítják (Farkas 2011a: 154). Ebben az esetben, ha a hatalmi függésben lévő egyén nem fogadja el a hatalom kifejezett szabályokkal ellentétes alkalmazását, hasonló mértékben ki lehet téve az intézmények fedezetével rendelkező egyének negatív szankcióinak, mintha a hatalommal rendelkező fél a hatalmát létrehozó intézményes szabályoknak megfelelően élne a hatalmával. Például, ha a pénzügyi előadó azzal a panasszal fordul a vállalat felső vezetőihez, hogy közvetlen vezetője esetenként a pénzügyi nyilvántartás adatainak a meghamisítására kötelezi, esetleg azt a választ kapja, hogy ne áskálódjon a vezetője ellen és végezze a munkáját, mert különben alkalmatlannak bizonyulhat az adott állás betöltésére.

Ha a hatalommal rendelkező fél az intézményes szabályoknak ellenmondó cselekvéseihez esetleg nem rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének támogatásával, és az intézményes szabályoktól való eltérés ellentétes a hatalmi függésben lévő egyének érdekeivel, az utóbbiak aktuális érdekeinek vagy társadalmi kényszereinek esetleg nagyrészt akkor is a hatalom szabálytalan alkalmazásának az elfogadása felel meg. Ugyanis egyrészt a hatalommal rendelkező fél a hatalom hatókörébe eső egyéneket meghatározott negatív következmények kilátásban helyezésével eltérítheti attól, hogy a szóban forgó eltérést jelezzék az intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek. Például, ha a munkaadó külön ellenszolgáltatás nélkül dolgoztatja túlórában a munkavállalót, a munkavállaló tartózkodni fog attól, hogy bírósághoz forduljon jogorvoslatért, ha ezzel valószínűleg az állását is veszélyeztetné. A bíróság esetleg eltiltaná a munkaadót attól, hogy külön ellenszolgáltatás nélkül dolgoztassa túlórában az adott munkavállalót, és kötelezné a munkaadót az elmaradt bér kifizetésére. A munkaadó ezt követően valószínűleg nem dolgoztatná túlórában az adott munkavállalót, de az első adandó alkalommal látszólag szabályosan elbocsátaná. Másrészt, a hatalmi függésben lévő fél az adott hatalmi viszony által meghatározottan gyakran nem tudja bizonyítani a hatalommal rendelkező fél részéről a szabályoktól való eltérést. A szabályoktól való eltérés bizonyítása általában dokumentumok és/vagy tanúvallomások révén lehetséges, és a hatalommal rendelkező fél hatalma nagyrészt aktuálisan lehetővé teheti számára mind a dokumentumok, mind a tanúvallomások meghamisítását, illetve eltorzítását.

A hatalommal rendelkező egyén cselekvéseinek a nyilvánvaló elutasítása elvileg annyiban felel meg a hatalmi függésben lévő egyén vagy egyének érdekeinek, amennyiben a hatalom szubjektuma az adott cselekvési lehetőségek megvalósításához már nem rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének támogatásával, viszont a hatalmi függésben lévő egyének rendelkeznek az intézmények fedezetével rendelkező egyének hatékony támogatásával ahhoz, hogy elkerüljék a hatalommal rendelkező fél várható megtorló cselekvéseit.

Azt viszont már csak az elemzés eklektikus szintjén vehetjük figyelembe, hogy a valóságban az egyéneket érdekeikkel szemben közvetlenül személyes értékeik és

érzelmeik is motiválhatják a hatalom elutasítására. A hatalmi függésben lévő egyének személyes értékeik alapján találhatják nagyrészt igazságtalannak, méltánytalannak a hatalommal rendelkező fél cselekvéseit, és egy bizonyos határon túl már találhatják túlságosan megalázónak a hatalomhoz való racionális alkalmazkodást. A hatalom (és az uralom) alkalmazása elleni nyilvánvaló fellépés, esetleg lázadás általában nem érdek-motivált cselekvésként, hanem épp ellenkezőleg, a racionális alkalmazkodás tudatos feladásaként, személyes értékek és érzelmek által motivált cselekvésként értelmezhető. Ennek figyelembevételével azonban már kilépünk a társadalmi élet szférájára érvényesnek tekinthető fogalmak érvényességi köréből. A szóban forgó jelenséget a társadalmi élet szférájában csak az intézményes szociológia elméletének az eklektikus szintjén vehetjük figyelembe.

A hatalom személyes értékek és/vagy érzelmek által motivált elutasítását az intézményes szociológia elméletének az elvont szintjén következetesen oly módon vehetjük figyelembe, ha úgy értelmezzük, hogy a racionális alkalmazkodás feladásával a cselekvő egyén kilépett, illetve a cselekvő egyének kiléptek a társadalmi élet szférájából. Egyúttal azonban mintegy kiléptek az adott elmélet elvont szintű érvényességi köréből is, és beléptek az eklektikus elmélet érdeklődési körébe.

A hatalom elfogadottságának szintjei és legitimitása

A 2. számú ábrán a hatalom elfogadásának, a hatalomhoz való alkalmazkodásnak a meghatározottságát szemléltetjük. Megkülönböztetjük a meghatározottság három szintjét: (1) a hatalmi viszonyok általi tényszerű meghatározottság szintje, (2) a társadalmi-kulturális meghatározottság szintje a másodlagos társadalmi kultúra által, és (3) a közösségi-kulturális meghatározottság szintje a közösségi kultúra által. A hatalom legitimitását majd a harmadik szinten értelmezzük, amelyet azonban – mint már említettük – csak az elmélet eklektikus szintjén vehetünk és veszünk figyelembe.

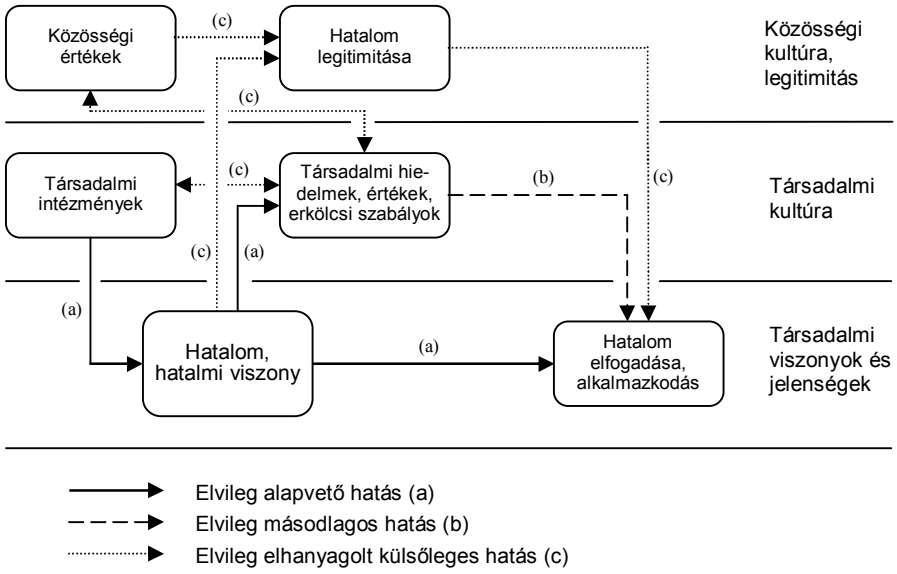
A tényszerű meghatározottság szintje

A tanulmány előző részében, a hatalom racionális elfogadását tárgyalva hangsúlyoztuk, hogy az egyének elvileg azért fogadják el a hatalmat és azért alkalmazkodnak a hatalomhoz, mert a hatalom tényszerűen létezik, és a hatalom elfogadása felel meg érdekeiknek vagy társadalmi kényszereiknek.

A hatalom elfogadása meghatározottságának a tényszerű szintjén a tényszerű társadalmi viszonyokon belüli hatalmi viszonyok – a hatalmi függésben lévő egyének által megfelelően értelmezve – meghatározzák a hatalom racionális elfogadását, a hatalomhoz való racionális alkalmazkodást.

A hatalom elvileg magában rejti az okát és az indokát a hatalom hatókörébe eső egyének részéről a hatalom elfogadásának és a hozzá való alkalmazkodásnak. A hatalom elfogadásának a magyarázatában tehát elvileg nincs szükség másra, mint a hatalom természetére, a hatalom tényszerűségére hivatkozni. A hatalom elfogadását, a hozzá való alkalmazkodást végül is az határozza meg, hogy a hatalmat és a hatalmi viszonyt létrehozó társadalmi intézmények érvényesek és megfelelő fedezettel

rendelkeznek. A hatalom elfogadásának, a hozzá való racionális alkalmazkodásnak a magyarázatában tehát elvileg nincs szükség a hatalom valamiféle legitimitására hivatkozni.

2. ábra: A hatalom elfogadottságának szintjei

Az elméleti fogalmakat mi (a kutatók) alkotjuk, és adott fogalmak jelölésére használt kifejezéseket is – főleg az érthetőségre való tekintettel – megválaszthatjuk. Tehát ha mégis a legitimitás kifejezéssel szeretnénk jelölni a hatalom előbb említett természetét, és főleg a legitimitás fogalmával, illetve a legitimitás kifejezést használva szeretnénk magyarázni a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást, a legitimitást értelmezhetnénk ennek megfelelően is. Közel áll a legitimitás ilyen értelmezéséhez Stinchcombe meghatározása az erőre vonatkozóan. Felfogása szerint az erő (power) annyiban legitim, amennyiben azon tantételek és szabályok alapján, amelyekkel indokolják, az erő hordozója szükség esetén az erő elégséges más központjaihoz fordulhat, mint tartalékokhoz, hogy erejét hatékonnyá tegyék (Stinchcombe 1968: 162). Vagy ilyen tág értelemben a hatalom legitimitását meghatározhatnánk úgy is, hogy a hatalom annyiban legitim, amennyiben a hatalmi függésben lévő egyének úgy gondolják, aktuális érdekeiknek és/vagy társadalmi kényszereiknek hosszú távon a hatalom elfogadása, a hatalomhoz való alkalmazkodás felel meg. Azonban ilyen értelemben feleslegesnek tartjuk a legitimitás fogalmának a bevezetését és a legitimitás kifejezés használatát, mivel – mint említettük – a hatalom fogalma eleve magában foglalja az ilyen értelemben vett „legitimitást".

Beetham bírálja az erő, illetve a hatalom „realista" felfogását, amely szerint a hatalomhoz való alkalmazkodást csak a hatalommal rendelkező fél erőforrásai határozzák meg, és a hatalom legitimitásának nincs jelentősége (Beetham 1991: 26-27, 29, 38).[2] Felfogása szerint a hatalommal rendelkező félnek való engedelmesség a különböző indítékok összességével magyarázható: érdekekkel éppúgy, mint erkölcsi indítékokkal; és az erkölcsi indítékokba valószínűleg beleérti a fogalmaink szerinti

[2] Beetham kifejezetten az erő (power) legitimitását tárgyalja, de a felfogása szerinti erő valójában a fogalmaink szerinti hatalomnak felel meg, amennyiben társadalmi erőről, illetve társadalmi erőviszonyról van szó.

személyes motívumokat is (i. m.: 26-27). A szóban forgó szerző azt láthatóan nem tekinti problémának, hogy a különböző természetű motívumok – az instrumentális motívumok és a személyes motívumok – egyidejű figyelembevételével az adott hatalomelmélet és/vagy legitimitáselmélet rendszertelenné, eklektikussá válik. Ezt a problémát mi az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjeinek a megkülönböztetésével oldjuk meg, ahogyan azt majd a következőkben látjuk.

A társadalmi-kulturális meghatározottság szintje

A hatalom elfogadása meghatározottságának a második szintjén az elfogadás, a hatalomhoz való alkalmazkodás kulturális meghatározottságát vesszük figyelembe a másodlagos társadalmi kultúra által. A *Társadalomelmélet* harmadik fejezetében másodlagos társadalmi kultúrának a társadalmi kultúra azon összetevőinek az összességét neveztük, amelyeket elvileg az érdekek, a társadalmi erők és a társadalmi viszonyok határoznak meg (Farkas 2010a: 246). Az érdekek és az érdekviszonyok, az erők és az erőviszonyok, valamint az erőviszonyokon belül a hatalmi viszonyok történetileg formálják az egyének adott körében a másodlagos társadalmi kultúrát. A hatalmi viszonyok a hatalom hatókörébe eső egyének körében kialakítják az adott viszonyoknak, illetve az adott viszonyokhoz való alkalmazkodásnak megfelelő hiedelmeket, társadalmi értékeket és társadalmi erkölcsi szabályokat. Ezek a hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok alapvetően a hatalmi függésben lévők aktuális érdekeit tükrözik, amelyeknek hosszú távon rendszerint a hatalom elfogadása, a hatalomhoz való alkalmazkodás felel meg. Bizonyos mértékben a másodlagos társadalmi kultúra is befolyásolja a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást; de az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy a másodlagos társadalmi kultúra a társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül a hatalom meghatározó hatását közvetíti.

A hatalom fő típusainak a tárgyalásánál láttuk, hogy a hatalom lehet külsőleges hatalom vagy belsőleges hatalom (Farkas 2011a: 239-253). Amennyiben a hatalom külsőleges, a hatalom hatókörébe eső egyének körében nagyrészt instrumentális és társadalmi értékként tudatosodik a feltétlen alkalmazkodás a hatalomhoz, esetleg a hatalom szubjektumával szembeni alázat. Kialakulnak olyan nézetek, amelyek szerint a hatalom kifejezett, nyilvánvaló megkérdőjelezése általában értelmetlen, például a hatalommal rendelkező félnek „mindig igaza van”, illetve célszerű neki igazat adni. Amennyiben a hatalom belsőleges hatalom, a hatalmat meghatározó belső fedezetű intézmények kialakításának, és ezáltal a hatalom létrehozásának a folyamatában nagyrészt eleve kialakulnak az olyan társadalmi értékek és társadalmi erkölcsi szabályok, amelyek a hatalom elfogadására késztetik az egyéneket akkor is, ha esetleg az adott alkalmakkor, rövid távon nem ez felel meg érdekeiknek.

Fentebb utaltunk arra, hogy viszonylag tágabb értelemben a legitim hatalom a kulturálisan és adott kulturális értékek alapján elfogadott hatalom; és e felfogás képviselői nem tesznek különbséget egyrészt a társadalmi kultúra, másrészt a közösségi kultúra szintjén a hatalom elfogadása között. Mint már említettük, adott fogalmak jelölésére használt kifejezéseket – főleg az érthetőségre való tekintettel – megválaszthatjuk. Tehát mi a legitimitás viszonylag tágabb értelmezésének megfelelő értelemben is használhatnánk a legitimitás kifejezést, a legitimitás kifejezéssel jelölve a hatalom kulturális elfogadottságát. Ebben az esetben azonban különbséget kellene tennünk a hatalom – a társadalmi kultúra szintjén értelmezett – társadalmi legitimitása

és a később tárgyalandó értelemben vett közösségi legitimitása között. Mi azonban a legitimitás kifejezést majd a legitimitás szűkebb fogalmának a jelölésére használjuk, és a hatalom kulturális elfogadottságát a társadalmi kultúra szintjén nem nevezzük a hatalom legitimitásának.

A hatalom társadalmi kulturális elfogadottságának nevezzük a társadalmi kultúra olyan állapotát, amelyre az adott hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást elősegítő hiedelmek, társadalmi értékek és társadalmi erkölcsi szabályok jellemzőek.

A hatalom társadalmi kulturális elfogadottsága lehet *egyetértő elfogadottság* vagy *belenyugvó elfogadottság*, tehát az elfogadottság jelentheti az adott hatalom és hatalmi viszony létezésével való egyetértést, de elvileg éppúgy jelentheti csupán a belenyugvást abba, hogy az adott hatalom és hatalmi viszony létezik. Így a társadalmi-kulturális elfogadottság minimálisan csupán azt jelenti, hogy a kialakult nézetek szerint általában értelmetlen a hatalom kifejezett megkérdőjelezése, a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport érdekeivel szembeni határozott és nyílt fellépés; testi kényszerítés és testi erőszak alkalmazása pedig – a kialakult hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok szerint – teljes mértékben kizárt a hatalommal rendelkező egyénekkel szemben.

Tehát az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy a másodlagos társadalmi kultúra a tényszerű társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül a hatalom meghatározó hatását közvetíti. Ez az előfeltételezés többnyire és alapvetően megfelel a valóságnak. Egyes szerzők – a legitimitás fogalmát a legtágabb értelemben vagy viszonylag tágabb értelemben használva, vagy egyáltalán nem használva – rámutatnak arra, hogy a hatalom valójában nagy valószínűséggel kialakítja az adott hatalom tényleges elfogadására irányuló kulturális hiedelmeket, ideológiákat, értékeket és erkölcsi szabályokat. Az alábbi öt bekezdésben erre vonatkozóan utalunk néhány jellemző felfogásra.

Marx és Engels szerint az uralkodó osztály (vagy a hatalmi osztály – F. Z.) gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok; azok, akik az anyagi termelés eszközeit a kezükben tartják, egyszersmind a szellemi termelés eszközei felett is rendelkeznek. A hatalmi függésben lévő egyének, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek, gondolkodásukban is alá vannak vetve a hatalommal rendelkező egyéneknek. (Marx–Engels 1976: 45) Bourdieu szerint az állam, illetve a hatalmi vagy az uralkodó osztály határozza meg a hatókörén belül érvényben lévő szemléleti és felosztási elveket, amelyeket az egyének természetesnek fogadnak el. A hatalommal rendelkező, illetve az uralkodó osztály igyekszik kivetni hatalmának és uralmának a legitimitását saját szimbolikus termelése révén vagy konzervatív ideológusok közvetítésével a hatókörébe eső egyénekre. Tehát a hatalommal rendelkező, illetve az uralkodó osztály nézőpontja általánosnak látszik, és az adott társadalom tagjai általános nézőpontnak ismerik el. (Bourdieu 1991: 168; Bourdieu 2002: 111)

Az elitelméletek klasszikus képviselői (Gaetano Mosca, Wilfredo Pareto) szerint a hatalmi elit igyekszik megindokolni a hatalmát, igyekszik befolyásolni a tömegek tudatát, hogy ezáltal megszilárdítsa saját hatalmát. A hatalmi elit képes biztosítani saját legitimitását azon folyamatokra való befolyásán keresztül, amelyek az alárendeltek hiedelmeit formálják és újratermelik. (Beetham 1991: 104-105) A hatalom legitimitására vonatkozó köznapi elképzelések esetében is hivatkozhatunk a kritikai elmélet egyik képviselőjének arra a megállapítására, amely szerint a modern társadalomban ezek az elképzelések olyan tömeghitek, amelyekben senki sem hisz

igazán, és amelyeket a gazdasági és a politikai hatalommal rendelkezők alakítanak ki (Horkheimer 1976: 99).

Lenski szerint miután adott egyének testi erőszak alkalmazása révén megszerezték az erőt (power), és jelentős szervezett ellenállás már nem létezik velük szemben, hasznosnak tartják erejük legitimitásának a kialakítását. A testi erőszakot hatalommá (authority) alakíthatják főleg azáltal, hogy meghatározzák a jogot, amelyhez már az igazság és a jogszerűség képzete kapcsolódik. A jog kialakítható oly módon, hogy valójában a hatalommal rendelkező egyének érdekeinek felel meg, miközben általánosnak, egyetemesnek tűnő formában van megfogalmazva. Tehát így a hatalommal rendelkező egyének már az igazság általános alapelveire, nem pedig sajátos érdekeikre hivatkozva gyakorolhatják a hatalmat. A hatalom legitimálásának további fő eszközeit a közvélemény befolyásolását lehetővé tevő eszközök jelentik: az oktatási és a vallási szervezetek, valamint a tömegközlési eszközök. (Lenski 1966: 50-51)

Barnes felfogása szerint egy új rezsim erejének (illetve uralmának vagy hatalmának – F. Z.) a megszilárdulása tulajdonképpen a tudás új eloszlásának az érvényesülése. Ha az új rezsim sikeresen elfojt minden ellenállást, ez végül is jelezni fogja mindenki számára, hogy a rezsimmel szembeni szervezett ellenállás nem lehet sikeres, elszigetelt ellenállás pedig értelmetlen. A korábbi ellenállók is alkalmazkodni fognak a megváltozott körülményekhez, és az új rend támogatóivá válnak. Végül is a tudás olyan tartós eloszlása alakulhat ki, amelyben mindenki tudja, hogy mindenki más belenyugszik a rezsimbe, és ez mindenki számára tudott; és amelyben a belenyugvás általános szintjének az általános tudása az, ami fenntartja ezt a belenyugvást. (Barnes 1988: 122-123)

Beetham felfogása szerint az erő, illetve a hatalom (viszonylag tágabb értelemben vett) legitimitása nagyrészt magának az erőnek, illetve a hatalomnak a következménye. Az erőviszonyok, illetve a hatalmi viszonyok jelentős vonása, hogy önmagukban képesek kialakítani azokat a bizonyosságokat, amelyek (a viszonylag tágabb értelemben vett) legitimitásukhoz szükségesek. (Beetham 1991: 60, 64) Azok az egyének, akik hatalommal rendelkeznek, nagyrészt képesek annak bizonyítására is, hogy hatalmukat személyes alkalmasságuknak köszönhetik. A hatalmi függésben lévőket viszont kizárják a hatalomhoz szükséges erőforrások (társadalmi képességek – F. Z.) birtoklásából; eleve megtagadják tőlük annak a lehetőségét, hogy megszerezzék vagy kimutassák olyan képességeiket és tulajdonságaikat, amelyek szükségesek a hatalom megszerzéséhez. A hatalommal rendelkező egyének részben az általános érdekekre hivatkozva láttatják hatalmuk (viszonylag tágabb értelemben vett) legitimitását. Beetham szerint azonban ha a szükséges társadalmi erőforrások vagy aktivitások a hatalommal rendelkező egyének befolyása alatt állnak, a társadalom mint egész érdekei is csak az adott egyének érdekeinek a megvalósítása révén valósíthatók meg. Akik hatalommal rendelkeznek, meghatározzák azt is, hogy a jólétre, a foglalkoztatásra vagy a biztonságra irányuló általános érdekek annyiban érvényesíthetők, amennyiben megfelelnek a hatalommal rendelkezők saját érdekeinek. (I. m.: 60-61)

Mint láttuk, az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy a másodlagos társadalmi kultúra a társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül a hatalom meghatározó hatását közvetíti. A másodlagos társadalmi kultúra azonban a valóságban többé vagy kevésbé eltérhet az adott érdekeknek és érdekviszonyoknak, erőknek és erőviszonyoknak megfelelő kultúrától. A hatalom hatókörébe eső egyének körében bizonyos mértékben esetleg nem alakultak ki olyan hiedelmek, társadalmi értékek és társadalmi erkölcsi szabályok, amelyek elősegítik a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmaz-

kodást. Például olyan egyének körében, akiket igyekeznek tartósan kirekeszteni a társadalmi élet bizonyos területeiről (pl. az oktatás vagy a foglalkoztatás területéről), idővel kialakulhat olyan szubkultúra, amely – ha adott egyének mégis bejutnak az adott területekre – akadályozza az adott területeken a hatalomhoz, a hatalmi viszonyokhoz való alkalmazkodást. Vagy ha a népesség azon körében (pl. adott nemzetiségi csoportban), amelyből kikerülnek a hatalom hatókörébe eső egyének, ellenséges hiedelmek alakultak ki a népesség másik köréről (pl. egy másik nemzetiségi csoportról), amelyből rendszerint kikerülnek a hatalommal rendelkező egyének, ez akadályozhatja a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást.

Az intézményes szociológia elméletének engedményes szintjén vehetjük figyelembe a másodlagos társadalmi kultúra viszonylag önálló, az adott társadalmi viszonyoktól – mint érdekviszonyoktól és erőviszonyoktól – részben független hatását. A *Társadalomelmélet* első fejezetében az elmélet engedményes szintjének az elmélet azon részét neveztük, amelyben kifejezetten feloldunk bizonyos előfeltételezéseket, és ily módon – amennyiben ezt az alapfogalmak lehetővé teszik – az elmélet rendszeres részéhez kiegészítő fogalmak és kiegészítő összefüggések formájában következetesen kapcsolhatunk olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek nem vezethetők le az eredeti előfeltételezésekből (Farkas 2010a: 84-85).

Az elmélet engedményes szintjén – más előfeltételezések mellett – továbbra is feltételezzük, hogy az egyének cselekvései társadalmi cselekvések, valamint a társadalmi kultúra és a közösségi kultúra érvényességi körei egyértelműen elválnak egymástól; és az adott hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást kulturális szinten csak a társadalmi kultúra befolyásolja. Viszont feloldjuk azt az előfeltételezést, hogy a másodlagos társadalmi kultúra teljes mértékben a társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül a hatalom meghatározó hatását közvetíti. Figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban a másodlagos társadalmi kultúra többé vagy kevésbé eltérhet az adott érdekeknek és érdekviszonyoknak, erőknek és erőviszonyoknak megfelelő kultúrától; és kiegészítő összefüggésként figyelembe vesszük a másodlagos társadalmi kultúra viszonylag önálló hatását. Ennek eredményeként azonban már csak valószínűségi összefüggéseket fogalmazhatunk meg az adott társadalmi viszonyok, illetve e viszonyokon belül a hatalom és a hatalom következményeiként értelmezhető jelenségek között.

A közösségi-kulturális meghatározottság szintje

Eddig a hatalom elfogadása meghatározottságának az első és a második szintjével foglalkoztunk. A hatalom elfogadása meghatározottságának a harmadik szintjén az elfogadás, a hatalomhoz való alkalmazkodás kulturális meghatározottságát vesszük figyelembe a közösségi kultúra, végső soron a közösségi értékek által. A legitimitás fogalmának szűkebb felfogásai fogalmaink szerint a szóban forgó harmadik szinten értelmezhetők; és mi e felfogásoknak megfelelően értelmezzük a legitimitást és különösen a hatalom legitimitását az általunk úgynevezett közösségi kultúra szintjén. A legitimitás ilyen értelmezése szerint a hatalom értékelésének vonatkoztatási pontját végső soron olyan értékek képezik, amelyeket mi közösségi értékeknek, illetve az egyének szintjén személyes értékeknek nevezünk.

A közösségi értékek figyelembevételével már komoly elméleti ellentmondásokba bonyolódunk. Ugyanis a társadalmi jelenségek értelmezésében a közösségi kultúrát,

illetve a közösségi értékeket csak olyan előfeltételezések feloldásával vehetjük figyelembe, amelyek feloldásának az eredményeként lényegesen és alapvetően megváltozik az adott jelenség feltételezett természete. A hatalom hatókörébe eső egyének cselekvései a hatalom elfogadására, a hatalomhoz való alkalmazkodásra vonatkozóan elvileg – érdekmotivált vagy társadalmi kényszermotivált – társadalmi cselekvések, és a társadalmi cselekvésekre személyes és közösségi értékek elvileg nincsenek hatással. Tehát ha figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az emberi életnek azokon a területein is hatással lehetnek az egyének cselekvéseire a közösségi értékek, amelyeket mi a társadalmi élet szférájába sorolunk, e cselekvéseket már nem tisztán társadalmi cselekvéseknek tekintjük, hanem bizonyos mértékben korlátozott társadalmi cselekvéseknek vagy vegyes társadalmi és közösségi cselekvéseknek. Látnunk kell azt, hogy ily módon már az elmélet eklektikus szintjére jutunk, amely szinten egymáshoz képest idegen fogalmakat és következetlen összefüggéseket fogalmazhatunk meg (Farkas 2010a: 85-86). Tehát a hatalom – szűkebben értelmezett – legitimitását, illetve bármilyen társadalmi létező (pl. társadalmi intézmény, társadalmi szervezet, társadalmi magatartás) legitimitását csak az – intézményes szemléletmódot képviselő – elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe. Ezen a szinten esetleg és bizonyos vonatkozásokban a hatalom elfogadásának, a hatalomhoz való alkalmazkodásnak a pontosabb megismeréséhez juthatunk, de annak árán, hogy a részletesebb leírást szolgáló fogalmak csak a jelenségek ellentmondásos, illetve látszólagos magyarázatára lehetnek alkalmasak.

A hatalom tehát annyiban legitim, amennyiben az egyének személyes és közösségi értékeik alapján az adott hatalmat igazságosnak, méltányosnak, az emberek boldogulását szolgálónak stb. ítélik meg. Azonban ha ezt állapíthatjuk meg az adott hatalomról, e megállapítás vonatkozásában már nem hatalomról, hanem tekintélyről van szó. A *Társadalomelmélet* nyolcadik fejezetében adott meghatározásunk szerint a *tekintély* az adott egyén közösségi erőfölénye az egyének adott körében, a nagymértékben egyenlőtlen közösségi erőviszonyokban (Farkas 2011a:177). Tehát a következőképpen is fogalmazhatunk:

A legitim hatalom a valóságban az olyan hatalom, amelynek a hatóköre vonatkozásában az adott egyén (vagy csoport) hatalma és tekintélye egybeesik, azaz a hatalom megfelel a hatókörébe eső egyének személyes és közösségi értékeinek. A hatalom legitimitása külsőleges szempont, a legitimitásnak a társadalmi életben elvileg nincs jelentősége.

A hatalom legitimitása arra vonatkozik, hogy az egyének hogyan ítélik meg az adott hatalmat személyes és közösségi értékeik alapján. A hatalomhoz viszont az egyének elvileg racionálisan alkalmazkodnak, és a racionális alkalmazkodás a személyes motívumok, tehát ezen belül a személyes értékek felfüggesztését vagy háttérbe szorítását jelenti. A hatalom esetében tehát a legitimitás kérdése külsőleges szempont, elvileg a hatalom legitimitása nem befolyásolja a hatalom elfogadását és a hozzá való alkalmazkodást.

Mint már említettük, megítélésünk szerint az intézményes szociológia elméletének az előfeltételezései tulajdonképpen megfelelnek a valóságnak, és hatékony kiindulópontul szolgálnak a valóságnak megfelelő összetettebb fogalmak és összefüggések levezetéséhez. Tehát az elmélet elvont szintjén levonható azon következtetés, hogy a hatalom legitimitása nem befolyásolja a hatalom elfogadását és a hozzá való alkalmazkodást, megítélésünk szerint tulajdonképpen megfelel a valóságnak. A hatalom

– szűkebb értelemben vett – legitimitása általában a valóságban is kevés hatással van a hatalom elfogadására, a hatalomhoz való alkalmazkodásra.

Egy más természetű példával megvilágítva a legitimitás jelentőségét, illetve csekély jelentőségét: a hatalommal rendelkező fél a maga nemében – mint férfi vagy nő – lehet nagyon szép vagy kevésbé szép, miközben ennek többnyire nincs semmi jelentősége vagy alig van valami jelentősége az adott egyén hatalmához való alkalmazkodás szempontjából. Ehhez hasonlóan, az egyének tarthatják a közösségi értékek szempontjából megfelelőnek vagy nem megfelelőnek a hatalmat, tehát a hatalom lehet legitim vagy nem legitim, miközben ennek többnyire nincs semmi jelentősége vagy alig van valami jelentősége a hatalomhoz való alkalmazkodás szempontjából.

Elvileg a közösségi kultúra érvényessége a közösségi élet szférájára korlátozódik, de a valóságban bizonyos mértékben és bizonyos vonatkozásokban kiterjedhet a társadalmi élet szférájára is. A hatalomhoz való alkalmazkodás meghatározottságában a közösségi értékeket háttérbe szorító egyik fő tényező az, hogy a közösségi értékek nemcsak eredeti előfeltételezésünk szerint nem érvényesek a társadalmi élet szférájában; az egyének általában a valóságban sem tekintik érvényeseknek, illetve csak csekély mértékben tekintik érvényeseknek. A társadalmi értékek és a közösségi értékek a valóságban részben egymással összefonódva léteznek, de a közösségi értékek általában annyiban érvényesülnek a társadalmi élet szférájában, amennyiben egybeesnek a társadalmi értékekkel. Másrészt az adott hatalom hatókörébe eső egyének általában nem alkotnak közösséget, azaz nincsenek, illetve csak igen esetlegesen lehetnek közös személyes értékeik, azaz közösségi értékeik. Az adott hatalom hatókörébe eső egyéneknek nagyon különböző elképzeléseik lehetnek az igazságosságról, a méltányosságról, a tisztességről stb., és ezen értékek mint személyes értékek jelentőségéről. Tehát a valóságban inkább a személyes értékek összességéhez vagy átlagához viszonyíthatjuk a hatalmat, mint a valóban létező közösségi értékekhez.

Tehát mi szűkebben értelmezzük a legitimitást, és ilyen értelemben a legitimitás fogalmaink szerint a közösségi kulturális elfogadottságot jelenti. John Rawls igazságosságelmélete jól rávilágít az így értelmezett legitimitásra; Rawls elméletét ugyanis – amely bár kifejezetten nem a legitimitásról szól – tekinthetjük a legitimitás filozófiai elméletének is, ha az igazságosságot emeljük ki a legfőbb személyes és közösségi értékként. Az említett szerző felfogása szerint „a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye” (Rawls 1997: 21).[3] Eszerint a társadalom akkor jól berendezett (és akkor legitim – F. Z.), ha megfelel az igazságosság közös felfogásának. Azaz, ha (1) az igazságosság bizonyos elveit mindenki elfogadja, és ezt mindenki feltételezi másokról; valamint (2) az alapvető társadalmi intézmények általában megfelelnek az igazságosság elveinek, és ezt mindenki tudja. (I. m.: 23)

Rawls „méltányosságként felfogott igazságosságnak” nevezi az igazságosság általa képviselt felfogását, amely szerint azokat az elveket tekinthetjük az igazságosság (és a legitimitás – F. Z.) elveinek, „amelyeket szabad és ésszerűen gondolkodó, saját érdekeik előmozdítására törekvő személyek az egyenlőség kiinduló helyzetében jóváhagynának egyesülésük alapvető feltételeinek meghatározásaként” (Rawls 1997: 30-31). Az igazságosság (és a legitimitás – F. Z.) elveinek a megállapításához feltételezzük az egyének kiinduló helyzetét, amelynek a legfőbb jellemzői: (1) Az egyének nem ismerik az általuk kialakítandó társadalmon belüli társadalmi helyzetüket. Az egyes egyének egyenlő eséllyel kerülhetnek a különböző társadalmi helyzetekbe, tehát senki sem képes

[3] Rawls nagyrészt hasonló értelemben használja a társadalmi intézmény kifejezést, amilyen értelemben e kifejezést mi is használjuk. (Vö.: Rawls 1997: 80)

a maga sajátos érdekeire tekintettel kedvező elvek kialakítására. (2) Az egyének egyenlő jogokkal rendelkeznek az elvek kialakításának az eljárásában, mindenki szabadon tehet javaslatokat és szabadon fogalmazhat meg érveket e javaslatok mellett. Rawls felfogása szerint ilyen körülmények között méltányos megegyezés alakulhat ki az egyének között az együttélés legfőbb elveiben. Tehát egy adott intézmény, hatalom, társadalmi helyzet, társadalom stb. annyiban igazságos (és annyiban legitim – F. Z.), amennyiben megfelel az ily módon kialakítható elveknek és értékeknek. (I. m.: 31-34; 39-40, 173)

A kiinduló helyzetre vonatkozó fent említett feltételezés nem az előfeltételezett valóság, hanem pusztán elgondolás; amely arra szolgál, hogy a kutató megfogalmazza a maga elképzelését arra vonatkozóan, hogy valószínűleg milyen elvek és értékek felelnek meg az egyének valóságos igazságérzetének, az egyének igazságosságra (és a legitimitásra – F. Z.) vonatkozó elképzeléseinek. (Rawls 1997: 154-155) Fogalmaink szerint a szóban forgó feltételezés révén a kutató képzeletében a társadalmi élet szféráján kívülre szeretné helyezni az egyének adott körét, akik a közösségi élet szférájában alakítják ki az ideális társadalmi életszférára vonatkozó elképzeléseiket. Rawls szerint a legfőbb két elv, amely kifejezi a méltányosságként felfogott igazságosságot (és a legitimitást – F. Z.): egyrészt az alapvető jogokkal és kötelességekkel mindenki egyenlő mértékben rendelkezik; másrészt társadalmi egyenlőtlenségek csak annyiban jöhetnek létre, amennyiben egyeseknek nyújtott előnyök közvetve kedvező következményekkel járnak mindenki számára, a leghátrányosabb helyzetben lévők számára is; és az előnyösebb helyzetek elérésére a méltányos esélyegyenlőség jellemző. (I. m.: 34-36, 87, 112, 158)

Tehát az egyének általában és bizonyos mértékben kialakítanak elképzeléseket az eszményi együttélési formákra vonatkozóan, és ezekhez az eszményekhez képest kialakíthatják véleményüket a hatalomról is. A hatalom legitimitása a valóságban adott esetekben bizonyos mértékben hatással lehet a hatalomhoz való alkalmazkodásra. Például egy vezető által kiadott feladatot a beosztottak esetleg olyan vonatkozásokban is megfelelően elvégzik, amely vonatkozásokban cselekvéseik igen kevéssé ellenőrizhetők, ha a vezető hatalma megfelel személyes és közösségi értékeiknek is. Vagy az állampolgár esetleg befizeti olyan jövedelme után is a jövedelemadót, amelynek eltitkolása csekély kockázattal járna, ha legitimnek tartja az állam és az adóhatóság hatalmát.

A hatalom legitimitása esetleg hatással lehet az adott egyén vagy csoport hatalmának a hosszabb távú fenntartására is, különösen olyan körülmények között, amikor az intézményrendszer egészének az érvényessége megrendül, és ezáltal nagyrészt meghatározatlanná, bizonytalanná válik a hatalom. Főleg ezzel függ össze az, hogy az ideológiákban jelentős hangsúlyt fektetnek arra, hogy a modern társadalom intézményeit (szűkebb értelemben is) legitim intézményekként, az adott intézmények által létrehozott hatalmat (szűkebb értelemben is) legitim hatalomként láttassák. Ettől az ideológiai hangsúlytól nem független a normativista szemléletmódban a legitimitásra helyezett hangsúly, bár képviselőik szándéka valószínűleg nem az, hogy maguk is szolgálják az átfogó legitimitás látszatának a keltését.

Felmerül az a kérdés, ha felfogásunk szerint a szűkebb értelemben vett legitimitásnak elvileg nincs jelentősége a társadalmi életben, és általában a valóságos társadalmi életben is kevés jelentősége van, mi indokolja e fogalom bevezetését és használatát? Egyrészt az, hogy a valóságban általában van némi jelentősége a legitimitásnak, és adott esetben több vagy kevesebb jelentősége lehet, amit az elmélet eklektikus szintjén (emellett az empirikus kutatásban és a valóság köznapi értelmezésében) figyelembe

vehetünk. Másrészt és főleg az indokolja a legitimitás szűkebb fogalmának a bevezetését és használatát, hogy az intézményes szociológia elméletében – mint szemléletmódjánál fogva kritikai elméletben – előfeltételeznünk kell bizonyos értékeket mint az adott társadalomtól független értékelési szempontokat; amelyekre tekintettel – a társadalom értékmentes elemzésére alapozva – végül értékelhetjük az adott társadalmat, és amelyekre tekintettel kialakíthatjuk elképzelésünket a társadalom jobbítására vonatkozóan. A közösségi természetű létezőként értelmezett legitimitás elvileg független – és döntően a valóságban is független – mutatója az adott társadalom és az adott hatalom jóságának, általában az emberek jólétére és az igazságosságra tekintettel.

Már említettük, hogy bizonyos értelemben mi elfogadjuk a legitimitás Habermas által kifejtett szűkebb fogalmát; de nem fogadjuk el a szóban forgó szerző kommunikatív etikai elméletét és demokráciaelméletét az ideális diskurzus kialakítására, és diskurzus révén legitim intézmények és legitim hatalom létrehozására vonatkozóan. A társadalom felfogásunk szerint is javítható személyes és közösségi értékekre tekintettel, de nem mint közösség, hanem mint társadalom javítható, a társadalmiságnak megfelelő módon. Személyes és közösségi értékeik alapján az egyes egyének, illetve az egyének kisebb körökben – mintegy kívülállók, közvetlenül nem érintettek – kialakíthatnak elképzeléseket, javaslatokat az ideális társadalomra vonatkozóan, felvázolhatnak utópiákat. Azonban ezeknek az elképzeléseknek, javaslatoknak a részletesebb megfogalmazása és megvalósítása alapvetően oly módon lehetséges, hogy az érdekeikben érintett egyének és csoportok érdekmotivált cselekvései révén alakulnak ki és valósulnak meg.

Irodalom

Barnes, Barry 1988: *The Nature of Power*. Cambridge: Polity Press

Bayer József 1997: *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról*. Budapest: Napvilág Kiadó – Scientia Humana

Beetham, David 1991: *The Legitimation of Power*. London: MacMillan

Bourdieu, Pierre 1991: *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press

Bourdieu, Pierre 2002: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest: Napvilág Kiadó

Farkas Zoltán 2010a: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó

Farkas Zoltán 2010b: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet.* Miskolc: Bíbor Kiadó

Farkas Zoltán 2011a: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet.* Miskolc: Bíbor Kiadó

Farkas Zoltán 2011b: A hatalom és az uralom fogalma. *Politikatudományi Szemle,* 20 (2): 31-49.

Farkas Zoltán 2014: *A hatalom legitimitásának értelmezései*. MIDRA Miskolci Egyetem Digitális Raktár és Adattár; http://midra.uni-miskolc.hu:80/?docId=18379

Horkheimer, Max 1976: Hagyományos és kritikai elmélet. In: Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában.* Budapest: Gondolat Kiadó, 43-116.

Lenski, Gerhard E. 1966: *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification.* New York: McGraw-Hill Book Company

Marx, Karl – Friedrich Engels 1976: *A német ideológia*. Budapest: MEM 3. kötet

Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában.* Budapest: Gondolat Kiadó

Parsons, Talcott 1967: *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited

Parsons, Talcott 1988: „A politikai hatalom fogalmáról. In: Némedi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek (45), 38-83.

Némedi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek (45)

Rawls, John 1997: *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó

Stinchcombe, Arthur L. 1968: *Constructing Social Theories*. Chicago: University of Chicago Press